

УДК 343.148(477):343.37

Давиденко В. С. – кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри загальноправових
дисциплін Київського національного торговельно-
економічного університету, м. Київ

СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАННЯ В РОЗСЛІДУВАННІ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Досліджено особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних із привласненням, розтратою майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Запропоновано способи розв'язання проблеми залучення фахівців окремих галузей знань до проведення судових експертиз, типових для злочинів цієї категорії.

Ключові слова: спеціальні знання, призначення судових експертиз, привласнення майна, розтрата майна, зловживання службовим становищем.

Динаміка науково-технічного прогресу вимагає від суб'єктів будь-якої діяльності не лише застосування знань з певних галузей науки або техніки, а й постійного вдосконалення арсеналу засобів і методів її забезпечення.

Системна й скоординована діяльність правоохоронців, органів місцевого самоврядування, громадськості щодо боротьби зі злочинністю залишається сьогодні найбільш складною та важливою передумовою розбудови України як незалежної демократичної і правової держави. Структурні перетворення політичних, економічних і правових інститутів пов'язані нині зі значним рівнем та небезпечними тенденціями злочинності в Україні, що загрожує її національній безпеці, негативно впливаючи на всі сфери суспільного життя [1, с. 33].

Сучасні проблеми посилення обороноздатності України підтверджують необхідність покращення фінансово-економічного благополуччя в державі. У цьому складному процесі важливе значення матиме результативність розслідування злочинів проти власності, злочинів у сфері господарської, службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг,

чому сприятиме оптимізація використання спеціальних знань правоохоронними органами.

Проблеми боротьби зі злочинами у сфері економіки та фінансової діяльності, зокрема використання спеціальних знань, є об'єктом поглибленого вивчення в працях В. Д. Арсеньєва, Л. Ю. Ароцкера, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, В. Г. Гончаренка, О. О. Ейсмана, Є. І. Зуєва, В. К. Лисиченка, В. М. Махова, О. Р. Ратінова, Б. В. Романюка, М. О. Селіванова, С. С. Чернявського та ін. Особливості використання спеціальних знань у розслідуванні економічних злочинів також розглядали у своїх монографіях А. Ф. Волобуєв, О. М. Дьячков, В. В. Лисенко, Г. А. Матусовський, П. В. Цимбал та ін.

Водночас, попри наявність наукових доробків, присвячених розгляду зазначеної проблеми, можна констатувати однозначність теоретичних позицій щодо змісту, взаємозв'язку та взаємозалежності в системі спеціальних знань.

Напрацювання вчених-юристів у галузі криміналістики та судової експертизи мають послідовно враховувати сучасні інноваційні технології, оптимально та системно оновлюючи арсенал засобів боротьби зі злочинністю, зокрема економічною. Таким чином, запорукою успішного протистояння злочинному світові є використання правоохоронцями інновацій, передусім коли йдеться про інтелектуальну протидію економічним злочинцям, типовими рисами яких є фахова обізнаність і значний досвід діяльності в певних галузях економіки.

З огляду на зазначене, доцільно систематизувати й розширити коло проблем, а також з'ясувати способи їх розв'язання під час застосування спеціальних знань у розслідуванні економічних злочинів.

Згідно з переконаннями сучасних учених-криміналістів, спеціальними вважають знання в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, необхідні для вирішення питань, які постають під час розслідування та розгляду кримінальних проваджень у суді [2, с. 224].

Проте, незважаючи на теоретичні розвідки в розробленні проблеми, у науці існують різні позиції щодо визначення спеціальних знань: по-перше, вони не є загальнодоступними й загальновідомими; по-друге, ними озброєні вузькопрофільні фахівці зі спеціальною підготовкою або значним практичним досвідом у відповідній галузі. Поняття спеціальних знань набуло

значного поширення в контексті приналежності до них знань, накопичених у сфері економіки, техніки, виробництва тощо. Так, С. С. Чернявський вважає, що критерій розмежування спеціальних і загальних знань не потребує наукового уточнення, оскільки визначений безпосередньо слідчою та судовою практикою. Слідчий (суд) особисто в кожному конкретному випадку повинен вирішувати питання щодо необхідності використання спеціальних знань у певній формі [3, с. 538–539].

У практиці розкриття, розслідування та попередження злочинів поширеними є дві форми використання спеціальних знань. Перша з них визначена кримінальним процесуальним законодавством (судові експертизи, участь фахівців у підготовці та проведенні слідчих (розшукових) дій (ст. 69, 71, 242, 243 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України); друга – не передбачена законом (консультативно-довідкова діяльність фахівців з окремих галузей знань).

У діяльності суб'єктів розслідування злочинів особливого значення ця проблема набуває з питань застосування спеціальних знань у процесі досудового слідства, оскільки регламентована не лише правовими чинниками, а й тактичними особливостями розшуку злочинця, призначення та проведення судових експертиз.

На початковому етапі розслідування злочинів, під час здійснення невідкладних слідчих дій типовою є проблема встановлення та розшуку злочинця. Так, у межах кримінального провадження слідчий має оптимально використовувати потенціал спеціальних знань, зокрема під час реалізації таких заходів:

1) слідчих (розшукових) дій гласного характеру, спрямованих на розшук підозрюваного;

2) негласних слідчих (розшукових) дій;

3) організаційних заходів.

Проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій гласного характеру, спрямованих на розшук підозрюваного, може бути ускладнене умовами розшуку за «гарячими слідами», особливостями дослідження мікрооб'єктів та інших матеріальних слідів, труднощами складання суб'єктивного портрета злочинця, професійного застосування науково-технічних засобів, реєстрації криміналістично важливої інформації в системі криміналістичних обліків та їх подальшого використання.

Слідчі (розшукові) дії негласного характеру передбачають ефективне застосування фото-, відеоапаратури, інших технічних засобів пошуку та стеження. Ідеться, зокрема, про такі дії:

1) спеціальний слідчий експеримент (п. 3 ч. 1 ст. 271 КПК України);

2) обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України);

3) зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України);

4) спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України).

Для встановлення даних про особу злочинця використовують спеціальні знання у формі проведення експертиз, переважно неідентифікаційного характеру. Отримана інформація є певною мірою припущенням, а отже, має імовірний характер і може бути використана під час розслідування лише як інформація з орієнтування. Водночас для визначення характеристик особи злочинця важливим джерелом є безпосередньо спосіб учинення злочину. Використання нетипових способів свідчить про знання крадієм певних технологій, будови замикальних пристроїв, наявності в нього значного досвіду злочинної діяльності [4, с. 140–141].

Не менш важливі дані про особу злочинця можна отримати завдяки експертному дослідженню вилучених мікрооб'єктів. Така інформація дає змогу виконати діагностичні, класифікаційні, а також ідентифікаційні завдання. У цьому контексті Н. І. Клименко зауважує, що криміналістичне значення результатів дослідження мікрооб'єктів може бути оперативно-тактичним і доказовим [5, с. 8–10].

На нашу думку, важливою ознакою джерел криміналістично важливої інформації є їх психологічний аспект.

Фахівці в галузі психології, застосовуючи вербальні слідчі дії, можуть викрити брехню за словами, голосом, рухами тіла. Заслужовують на увагу також показники, пов'язані з діяльністю периферичної нервової системи. Зміни таких показників можна зафіксувати не лише візуальним спостереженням, а й за допомогою детектора брехні (поліграфа). Проте, як зазначає американський психолог Пол Екман, поліграф доцільно застосовувати лише тоді, коли підозрюваний налаштований і готовий до співпраці [6, с. 55–83, 175].

У ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» зазначено, що судова експертиза – це дослідження експертом на підставі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що знаходиться у провадженні досудового та судового слідства [7].

Експертиза – дослідження, розгляд експертом певних питань, що потребують спеціальних знань [8, с. 341].

Залучення до провадження фахівців і призначення судових експертиз не означає, що слідчий недостатньо або зовсім не володіє знаннями в цій галузі. За окремими категоріями знань слідчий може бути обізнаний не менше, ніж фахівець. Ця обізнаність, безперечно, сприятиме слідчому у визначенні предмета й пріоритетних напрямів майбутнього експертного дослідження, проте, на нашу думку, є необов'язковою з огляду на неможливість бездоганного володіння іншими галузями знань. Адже основним завданням слідства є розкриття злочинів, а слідчого – їх розслідування, виявлення елементів професійності, творчості у складному процесі пошуку об'єктивної істини у провадженні [9, с. 236–238]. У межах правового регулювання діяльності слідчий не може виконувати обов'язки фахівця, експерта чи заміщати їх, він має об'єктивно оцінити одержані висновки.

Безпосереднє володіння не лише професійними, а й спеціальними знаннями дає змогу слідчому оптимально виконувати професійні завдання.

Таким чином, судова експертиза – це процесуальна дія, що передбачає здійснення за дорученням слідчого або суду у визначеній законом формі досліджень різних об'єктів відповідними фахівцями та формулювання висновків зі спеціальних питань, які є джерелами доказів, а наявні в них фактичні дані – доказами [10, с. 163].

У багатоскладовому комплексному процесі розслідування злочинів зазначеної категорії встановлення фактів доказового значення відбувається шляхом безпосереднього сприйняття слідчим слідової картини (тоді ж у свідомості слідчого формується ідеальна модель механізму події злочину), а також завдяки науково-дослідному вивченню якостей об'єктів дослідження та встановлення взаємозв'язку між ними, тобто проведенню судової експертизи. Результати такого дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію

про подію злочину, згідно зі ст. 65 КПК України, можуть бути визнані доказами у кримінальному провадженні.

Під час розслідування злочинів, пов'язаних із привласненням, розтратою майна або заволодінням ним шляхом зловживання службовим становищем, а також інших злочинів у сфері господарської та службової діяльності переважно досліджують фінансово-господарські документи, з'ясовують питання виробничого характеру. Зокрема, призначають і проводять такі види судових експертиз: судово-економічні (планово-економічну, фінансово-економічну), судово-бухгалтерські (експертизи бухгалтерських операцій на промислових підприємствах, у бюджетних організаціях, на підприємствах торгівлі, у будівельних організаціях тощо); судово-товарознавчу; судово-технологічну; криміналістичні (наприклад, почеркознавчу, техніко-криміналістичну експертизу документів, трасологічну); інженерно-технічні; судово-агропромислові. За потреби дослідження питань з інших галузей знань, зумовленої певною слідчою ситуацією, слідчий може призначити й інші судові експертизи.

Питання підготовки, призначення та проведення судових експертиз лишаються предметом уваги вчених-криміналістів. Проте, на нашу думку, з огляду на вимоги чинного КПК України, їх належить систематизувати в певний перелік елементів підготовки судових експертиз під час розслідування зазначеної категорії злочинів, виклавши в такій послідовності:

1) аналіз обставин, з огляду на які виникла потреба в призначенні судової експертизи, визначення предмета експертного дослідження;

2) вивчення інформаційно-довідкової бази даних, криміналістичних обліків, літератури з певної галузі знань, консультування із фахівцями конкретної галузі знань;

3) проведення слідчих (розшукових) дій і певних організаційних заходів, результати яких стануть підґрунтям інформаційної моделі описової та резолютивної частин постанови про призначення судової експертизи (обшуки, слідчі огляди, допити, відтворення обстановки й обставин події тощо);

4) одержання зразків для експертного дослідження та їх збереження;

5) вибір експертної установи або експерта, винесення постанови про призначення конкретної судової експертизи,

формулювання запитань, на які експерт має відповісти, прийняття рішення щодо задоволення клопотань зацікавлених осіб;

6) підготовка об'єктів і зразків для експертного дослідження для відправлення їх експерту з метою збереження їх форми, кількості та якості;

7) прийняття рішення слідчим, прокурором у разі клопотання сторони захисту про залучення експерта, а також щодо інших питань призначення судової експертизи.

Під час розслідування зазначеної категорії злочинів більшість питань із наведеного переліку стосуються галузі судової бухгалтерії та економіки.

Судово-бухгалтерську експертизу призначають у разі, якщо виникли сумніви щодо повноти, об'єктивності, професійності проведеної ревізії та застосованих ревізорами методів, а також за необхідності перевірити правильність оформлення окремих фінансово-господарських операцій.

Залежно від особливостей конкретної галузі діяльності можуть призначати судові експертизи бухгалтерських операцій і документації в різних галузях господарства.

На думку сучасних науковців, судово-бухгалтерська експертиза є одним із найбільш поширених видів судово-економічних експертиз. Водночас розслідування розкрадань чужого майна за певних обставин слідчої ситуації може потребувати проведення й інших експертиз цього класу. За таких умов без висновків експертів із питань фінансування, кредитування, ціноутворення неможливо достатньо повно встановити низку важливих для розслідування обставин, зокрема розмір спричиненої злочином матеріальної шкоди, наприклад, у складних справах про крадіжки, пов'язані з виготовленням і реалізацією продукції без її обліку [11, с. 319]. Тому може виникнути необхідність призначити не тільки судово-бухгалтерську, а й інші види судово-економічних експертиз, зокрема планово-економічну чи фінансово-економічну.

Економічні експертизи проводять переважно під час розслідування розкрадань чужого майна на відомих виробничих підприємствах, у системі військово-промислового комплексу тощо.

Завдяки планово-економічній експертизі може бути з'ясовано такі питання: чи правильно складено виробничий, фінансовий або торговий план підприємства торгівлі; чи відповідає дійсності звіт підприємства про виконання плану тощо.

Фінансово-економічну експертизу призначають для перевірки правильності дотримання встановлених вимог, що регулюють фінансові, економічні й договірні відносини організації з партнерами (наприклад, постачальниками продукції в конкретні установи та організації на конкурсній основі), проведення операцій із цінними паперами, відповідність фінансових операцій бюджетним вимогам тощо.

Проведення судово-товарознавчої експертизи передбачає з'ясування якості виготовлених промислових і продовольчих товарів, продукції, майна, установлення їх сорту, виробника, відповідності вимогам зберігання й інших типових питань, а саме:

- 1) найменування товару, розшифровування його маркування;
- 2) відповідність вимогам умов зберігання, транспортування певного товару (продукції);
- 3) імовірність фактичної природної втрати товару (продукції) в певних умовах їх зберігання, транспортування тощо;
- 4) підприємство, на якому виготовлено певну продукцію;
- 5) вартість продукції (одиниці товару) з урахуванням відсотка його зносу;
- 6) відповідність маркувальних позначок товару (продукції) їх сорту і якості;
- 7) правильність технології виготовлення певного товару (продукції).

Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем означає, що певна службова особа порушує власні повноваження та використовує організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарчі функції всупереч інтересам держави для незаконного й безоплатного обігу певного майна: незаконно дає вказівку підлеглий їй матеріально відповідальній особі про видавання майна; отримує майно за фіктивними документами тощо.

Таким чином, на відповідних слідосприймаючих об'єктах можуть залишатися матеріальні сліди та відображення. Експертно-криміналістичне дослідження таких об'єктів сприятиме накопиченню доказової інформації, а отже, є цілком актуальними перспективи підготовки і призначення окремих криміналістичних експертиз: судово-почеркознавчої, судово-трасологічної, судово-технічної експертизи документів, експертизи підроблених грошей, цінних паперів, експертизи рельєфних знаків, реквізитів документів, відбитків печаток і

штампів, експертизи речовин, матеріалів і виробів, а також експертизи цілого за частинами. Цей перелік криміналістичних експертиз не є вичерпним, за конкретних умов розслідування в разі необхідності можуть призначати й інші експертизи.

Використання спеціальних знань під час розслідування економічних злочинів у їх широкому розумінні – це досить складний, багатоплановий процес, зумовлений кваліфікаційною, доказовою та криміналістичною характеристиками певної категорії злочинів.

Отже, кримінально-правовий, кримінально-процесуальний і криміналістичний аспекти кримінального провадження щодо зазначеної категорії злочинів визначають правовий і гносеологічний аспекти завдань діяльності слідчого, забезпечення швидкого, повного й неупередженого досудового розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Джужа О. М. Концептуальні засади співвідношення кримінальної, кримінально-правової та кримінологічної політики / О. М. Джужа, В. В. Василевич // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2014. – № 4 (93). – С. 30–45.

2. Шепітько В. Ю. Криміналістика: словник термінів / В. Ю. Шепітько. – Київ : Ін Юре, 2004. – 264 с.

3. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія / С. С. Чернявський. – Київ : Хай-Тек Прес, 2010. – 624 с.

4. Кузьмичов В. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті : монографія / В. С. Кузьмичов, І. В. Пиріг. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2008. – 168 с.

5. Клименко Н. І. Використання мікрооб'єктів при розслідуванні злочинів : метод. посіб. / Н. І. Клименко, Г. В. Лінючев ; за заг. ред. І. П. Красюка. – Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2008. – 74 с.

6. Экман П. Психология лжи. Руководство по выявлению обмана в деловых отношениях, политике и семейной жизни / П. Экман ; пер. с англ. – Киев : Логос, 1999. – 224 с.

7. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.

8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2007. – 1736 с.

9. Гусарєв С. Д. Юридична деонтологія : наук.-метод. посіб. / С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 376 с.

10. Белкин Р. С. Тактика следственных действий / Р. С. Белкин, Е. М. Лифшиц. – М. : Новый Юристъ, 1997. – 176 с.

11. Криминалістика. Криміналістическа тактика и методика расследования преступлений : учеб. для студентов юрид. вузов / под ред. проф. В. Ю. Шепитька. – Харьков : Одиссей, 2001. – 528 с.

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2016
